МИФОЛОГИЯ, ДИНИЙ ТАЪЛИМОТ, ИЛОҲИЁТ ВА ДИНИЙ ФАЛСАФА ҲАҚИДА МУНОЗАРА

Маҳмудова Гули Тилабовна
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, "Фалсафа ва мантиқ" кафедраси, фалсафа фанлари доктори, профессор

Аннотация: *Мақолада диний тафаккур, унинг ривожланиш ва пайдо бўлиш генезиси, жумладан, ижтимоий онг шакллари фалсафа, ахлоқ, санъат ва ҳ.к. ҳақида сўз боради. Жумладан муллиф диний фалсафа, диний дунёқараш асослари, илоҳиёт тушунчалари аппарати ва илоҳиёт тили ва уларнинг онтологик, гносеологик, мантиқий, социологик, антропологик ва бошқа муаммолари ҳақида фикр билдирган.*

Калит сўзлар: *тафаккур, дин, дунёқараш, эътиқод, снъат, фалсафа, илоҳиёт, таълимот.*

Дин ижтимоий онг шаклларидан биридир. Қадимги даврлардан бошлаб, то ҳозирги даврга қадар дин жамиятда муайян ўрин эгаллаб келган ва ўз таъсирини ҳам жамиятга, ҳам алоҳида инсонларга ўтказиб келган. Шу билан бирга, инсониятнинг маданий-тарихий ривожланиши жараёнида диннинг ўзи ҳам ривожланиб, мукаммаллашиб, мураккаблашиб борган. Содда диний топинишлар мураккаб диний таълимотларга айланган. Диний таълимотни одамларнинг кундалик ҳаётига татбиқ этиш, тарғиб қилиш ва сақлаш, давлатлар сиёсатига мувофиқлаштириш жараёнларида, уни муайян тарзда талқин қилувчи ва бирбутунлигини сақлаб келувчи, илоҳиёт илми вужудга келади. Илоҳиёт, диний дунёқарашга асосланган ҳолда, диний тушунчалар (категориялар) аппаратини, диний таълимотни талқин қилиш усуллар тизимини ишлаб чиқади ва ҳ.к., яъни илоҳиётда муайян даражада рационалликдан, рационал фикр юритиш воситаларидан фойдаланилади. Энди диний таълимот фақатгина имон-эътиқодга эмас, балки ақлий, рационал асосларга ҳам таяна бошлайди. Ўз навбатида, илоҳиётга асосланган ҳолда бутун борлиқ, жамият ва инсон моҳиятини тушунтирувчи диний фалсафа вужудга келади.

Диннинг келиб чиқиши ва моҳияти тўғрисида турли-туман назариялар ва фаразлар мавжуд. Улар ичида диний онг ривожланиши жараёнида рационаллик ва иррационаллик мутаносиблигини ёритувчи қарашлар мавжуд. XIX аср социологи Макс Вебернинг диннинг келиб чиқиши ва жамият ривожланишига таъсири ҳақидаги қарашлари шулар жумласидандир. М. Вебер дин асосини абстракт маъно-мазмун ташкил этади дейди. Унинг фикрича, бу муаммо одамлар "оламнинг ва инсон ҳаётининг иррационаллигини" бошдан кечириши жараёнида келиб чиқади. М. Вебер динни ижтимоий ҳаракатга маъно-мазмун бағишловчи йўл, усул сифатида тавсифлайди: дин маданий ҳодиса сифатида нарса ва ҳодисаларга муайян ва тегишли

маънолар бериб, уларни қўллаб-қувватлаб туради, бу билан оламни тушунтириш ва кундалик ахлоққа “рационаллик”ни киритади [1.20].

М. Вебернинг қарашларига кўра, дин ўзида турли маъноларни жамлайди, бунинг асосида инсоннинг олам билан боғлиқ кечинмалари оламни англашга (дунёқарашга) айланиб боради, бунинг оқибатида дин нарса ва ҳодисаларга муайян маъно-мазмунлар беради. Инсон онгида олам руҳлар, жинлар, худолар, ғайри табиий кучлар ҳаракат қилувчи саҳнага айланиб боради. Воқеликнинг турли таркибий қисмлари бир-бирига чирмашиб, тизимлашган космосга айланади. Диний онгда эмпирик тажриба маълумотлари рационал усул воситасида олам ҳақидаги тасаввурга бирикади ва бу тасаввур содир бўлаётган ҳодисаларни маъноли ёки бемаъни эканлигини баҳолаб беради.

Инсон ҳаётида узоқ келажакка мўлжалланган ва бошқа хусусий мақсадларни умумлаштирувчи мақсадлар ўзига хос аҳамиятга эга. Бу мақсад инсон ёруғ дунёда бошидан кечирган бахтсизликлар, мусибатлар ва кулфатлар эвазига нариги дунёда бахтга эришиши тўғрисидаги асосий диний-ахлоқий ғоя туфайли туғилади. Оламнинг диний талқини дунёни ўзлаштириш, одамни қуршаб турган табиий ва ижтимоий муҳитдаги барча маъно-мазмунларни ўзлаштириш воситасидир. Диний таълимот инсонлар кундалик ҳаётининг диний маъноларга тўлиб боришини таъминлайди. Дин одамларга иерархия тарзида қурилган ахлоқий нормалар тизимини беради. Унга кўра, баъзи хатти-ҳаракатларга рухсат берилади, баъзилари эса ман этилади, бунинг оқибатида дин инсоннинг оламга нисбатан ахлоқий позициясини белгилаб беради. Шундай қилиб, диндорлик (тақводорлик) оламни ўзлаштиришга қаратилган ва муайян турдаги ижтимоий ҳаракатга ундовчи кучдир. Дин ўзининг мухлисларида инсонни қуршаб турган воқеликни рационаллаштириш қобилиятини тарбиялайди.

Шундай қилиб, М. Вебернинг дин устида олиб борган тадқиқотларида энг муҳими “диний таълимот ва диндорлар амалиёти орқали яратилган психологик рағбатлантирувчи омилларни очиб бериш эди, чунки улар инсонлар хулқ-атворига йўналиш бериб, шу йўналишдан чиқмасликларини назорат қилган” [2.86]. М. Вебер томонидан кашф этилган диний рағбатлантирувчи омиллар Ғарбий Европада капитализмнинг ривожланишига таъсири контекстида таҳлил қилинган. Ўйлаймизки, бундай таҳлилни зардуштийликнинг қадимги жамият ва инсон маънавияти ва маданияти ривожланишига таъсирини ўрганишда қўллаш самарали натижалар бериши мумкин.

Маълумки, диний онг кундалик-амалий ва концептуал даражаларга эга. Кундалик-амалий диний онг образлар, тасаввурлар, стереотиплар, ҳаёллар, кайфиятлар ва ҳис-туйғулар, интилишлар, орзу-умидлар, ироданинг йўналиши, одатлар ва анъаналарда намоён бўлиб, инсонлар борлиғи шарт-шароитларининг бевосита аксидир. Бундай онг бирбутун, тизимлаштирилган нарса эмас, балки фрагментар, айрим бўлаклардан иборат бўлган кўринишда намоён бўлади, яъни тўла бўлмаган, чала тасаввурлар, қарашлар ёки бундай тасаввур ва қаршларнинг алоҳида

гуруҳларидан таркиб топган бўлади. Диний онгнинг кундалик-амалий даражасида рационал, эмоционал, иродавий элементлар мавжуд, лекин устувор рольни ҳис-туйғу ва кайфиятлар ўйнайди, онг мазмуни кўргазмали-образли шакллар билан қопланган бўлади. Кундалик-амалий диний онгда нисбатан мустаҳкам, консерватив ва, шунингдек, ҳаракатчан, динамик компонентлар мавжуд. Буларга, биринчи навбатда, анъаналар, урф-одатлар, стереотиплар кирса, иккинчидан, кайфиятларни киритиш мумкин. Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, диний онгнинг ушбу даражасида тасаввурлар, фикрлар, ҳис-туйғулар, ҳаёллар образларини кейинги авлодга анаънавий усулда ўтказиш кўпроқ ишлатилади.

Концептуал даражадаги диний онг, яъни концептуаллашган онг бу – махсус ишлаб чиқилган, тизимлаштирилган тушунчалар, ғоялар, тамойиллар, мулоҳазалар, далиллар, концепциялар мажмуасидир. Унинг таркибига: 1) мутахассислар томонидан мақсадга мувофиқ ишлаб чиқиладиган Худо (худолар), олам, табиат, жамият, инсон ҳақидаги тартибга солинган таълимот (диний таълимот, илоҳиёт, теология, эътиқод рамзлари ва ҳ.к.); 2) иқтисод, сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ, санъатни диний дунёқараш тамойилларига асосланган ҳолда талқин этиш, яъни диний-иқтисодий, диний-сиёсий, диний-ҳуқуқий, диний-ахлоқий, диний-эстетик ва бошқа концепциялар (илоҳиёт, сиёсий илоҳиёт, динга асосланган ҳуқуқ (масалан, шариат, фиқҳ, Ману қонунлари ва ҳ.к.), илоҳиётга асосланган ахлоқ (шариатга асосланган ёки христианликдаги ахлоқ)); 3) диний фалсафа (масалан, Ғарбда - неотомизм, христианликка асосланган экзистенциализм, Шарқда – зардуштийлик таълимоти, ислом фалсафаси) киради.

Диний онгнинг бирлаштирувчи компоненти – диний таълимот, илоҳиёт ёки теологиядир (юнонча theos - худо, logos - таълимот). Илоҳиёт қатор соҳалардан иборат бўлиб, уларда диний таълимотнинг турли томонлари баён этилади ва асослаб берилади. Илоҳиётнинг ўзи муқаддас китоблар матнларига асосланади, шу билан бирга уларни талқин қилиш қоидаларини ишлаб чиқади [1.53].

Дин моҳияти ҳақида илмий тасаввур ҳосил қилиш учун “диний маданият” тушунчаси мазмунига ҳам тўхталиб ўтиш зарур. Диний маданият мураккаб тузилмадир, диннинг барча жиҳатлари ижтимоий-маданий соҳада ўз ифодасини топади. Диний маданият диний фаолиятда ифодаланади ва унинг диний моҳият ва маъноларга эга бўлган натижалари – маданий қадриятларда намоён бўлади. Улар янги авлодлар томонидан ўзлаштириб борилади.

Маданий қадриятлар диний дунёқараш доирасида ташкил топади, уларнинг мазмун-моҳияти диний онг томонидан белгиланади. Бу қадриятларда тегишли образлар, тасаввурлар, тушунчалар, ривоятлар мавжуд. Улар инсонлар онгини илоҳий мавжудотлар, хусусиятлар, алоқалар, ўзгаришларга йўналтиради, инсонларнинг турли-туман эҳтиёжларини қондиради. Оғзаки нутқ орқали ривоятлар, муқаддас китоблар, диний маросимларга оид матнлар мазмуни, ибодат воситалари, санъат асарлари баён этилади. Турли диний тизимларда инсонлараро

муносабатларни қуриш, ижтимоий ташкилотларни тузиш, турли алоқаларни ўрнатиш, инсонлар хулқ-атворини бошқариш бўйича тажриба орттириб борилган. Диний маданиятнинг ташкилий томони ибодатлар билан боғлиқ фаолиятларда амалга ошади. Буларга илоҳиёт билан боғлиқ назарий тадқиқотларни амалга ошириш ва таълим бериш, шунингдек, иқтисодий, тижорат билан боғлиқ, ҳомийлик фаолияти киради.

Дин таъсирида диний фалсафа, ахлоқ, санъат ва ҳ.к. шаклланади. Диний фалсафа, диний дунёқараш асосларидан келиб чиққан ҳолда, илоҳиёт тушунчалари аппарати ва илоҳиёт тилидан фойдаланади, онтологик, гносеологик, мантиқий, социологик, антропологик ва бошқа муаммоларни ҳал қилади. Диний ахлоқ бу – дин томонидан ривожлантириладиган ва аниқ (зардуштийлик, ислом, христианлик ва ҳ.к.) мазмунга эга бўлган ахлоқий тасаввурлар, нормалар, тушунчалар, қадриятлар тизимидир. Диний санъат диний тимсолларни акс этувчи бадиий қадриятларни яратиш, идрок қилиш ва уларни одамларга узатиш соҳасидир.

Диний маданиятнинг икки томони мавжуд. Биринчиси орқали диний эътиқод тўғридан-тўғри ва бевосита ифодаланади – муқаддас китоблар, илоҳиёт, худога сиғиниш жараёнининг турли томонларини белгилаб берилиши ва ҳ.к. Иккинчисини - фалсафий, ахлоқий, санъатга доир ҳодисаларнинг маданий-тарихий жараёнда диний ва маънавий фаолиятга жалб қилиниши ташкил этади. Турли динларда диний маданият ҳам турлича намоён бўлади: зардуштийлик, христианлик, синтоизм, ислом ва ҳ.к. маданиятлари. Диний маданият, тарихий шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда, дунёвий маданиятга ёки унинг баъзи соҳаларига у ёки бу даражада таъсир кўрсатади.

Ижтимоий фанлар доирасида “диний фалсафа” тушунчаси кенг ишлатилади. Диний фалсафа бу – бир-бири билан рақобатда бўлган оқим ва йўналишлар мажмуидир. Фалсафий йўналишлар барча жаҳон динлари ва улар туркумига кирувчи зардуштийликда ҳам мавжуд. Диний фалсафа онтологик, гносеологик, космологик, ижтимоий ва бошқа муаммоларнинг ўзига хос ечимини беради. Диний фалсафанинг асосини инсоннинг Худога ва Худонинг инсонга бўлган муносабатлари тўғрисидаги таълимот ташкил этади. Диний фалсафанинг назарий асоси илоҳиёт(теология)дир. Илоҳиётнинг ҳолатлари ва хулосалари у ёки бу даражада муқаддас китобларнинг ақидалари ва асосий ғоялари билан, шунингдек, диний таълимотнинг ўзи билан мувофиқлашган бўлади. Шундай бўлса-да, диний фалсафа ва илоҳиётни тенглаштириб бўлмайди. Чунки улар ўзларининг таркиби, тушунчалар аппарати, мулоҳаза юритиш ҳамда далил келтириш усуллари, йўллари ва ҳ.к.лари билан бир-биридан фарқ қилади [1.177].

Дин ва фалсафа моҳиятан ижтимоий онгнинг алоҳида шакллари эканлиги уларни таққослаганда яққол кўзга ташланади. Чунки диннинг асосини имон, ҳис-туйғу, яъни иррационал ҳодисалар, ҳосил қилса, фалсафа асосини эса рационал тафаккур, мантиқ ва мантиқий хусусиятлар, яъни хилма-хил рационал фикр юритиш

усуллари ташкил этади. Художўй киши худо, илоҳий кучлар мавжудлигига ҳеч қандай ақлий асослар, исботларсиз ишонади, чунки у уларнинг мавжудлигига имон келтирган, яъни худога ишониш ақл ишлатишни, мулоҳаза юритишни талаб қилмайди, деган содда хулосага келиш мумкин. Лекин мазкур ҳодисани чуқур ва батафсил ўрганиб чиққан тадқиқотчиларнинг хулосалари ўзгача.

Бу ерда франциялик файласуф-позитивист, социолог ва психолог Л. Леви-Брюльнинг (1857-1939) дин ҳақидаги баъзи фикрларини келтириш жоиз, деб ўйлаймиз. Олим динни жамоавий (коллектив) психология нуқтаи назардан талқин қилади. Унинг фикрига кўра, жамиятнинг турли ижтимоий-тарихий кўринишларида фикр юритиш шакллари ҳам ҳар хил бўлган. Л. Леви-Брюль ибтидоий давр тафаккури билан маданий (цивилизациялашган) жамият тафаккурларини фарқлайди. Ибтидоий тафаккурнинг ўзига хослиги унинг асосини “жамоавий тасаввурлар” ташкил этганлигида намоён бўлади. Ибтидоий тафаккур мистикавий ва сирлидир. Ибтидоий одам объект ҳақидаги тасаввурларини ҳақиқий деб ҳисоблайди, шунинг учун ундан умидвор бўлади ёки ундан хавфсирайди, ҳайиқади, чунки объектнинг ҳаракатини ёки унга бир нарса таъсир қилаётганини илғайди. Бу ҳаракатни (таъсир, куч, сирли қувват) ҳақиқий деб тан олади.

Ибтидоий тафаккур мистикавий бўлиши билан бирга мантиқсиздир, яъни у ҳали зиддиятлар, қарама-қаршиликларни сезмайди, илғамайди, тажрибага асосланмайди. Ибтидоий тафаккур мантиқий муносабатларни ўрнатиш ўрнига партиципация (дахлдорлик) қонунига бўйсунади. У мантиққа тескари эмас ҳамда мантиқсиз ҳам эмас, лекин қарама-қаршиликларга эътиборсизлик, лоқайдлик билан қарайди, шу билан бирга қарма-қаршиликлардан ўзини четга олиб қочмайди. Пратиципация (дахлдорлик) шундан иборатки, тафаккур ҳамма ёқда кўчириш, яқинлашиш, юқтириш йўли билан масофага узатиш ҳамда ҳаром қилиш, бўйсундириш йўли билан хусусиятлар узатилишининг турли шаклларини кўради. Дахлдорлик бошқа жиҳатда ҳам намоён бўлади. Ибтидоий тафаккур томонидан амалга ошириладиган дахлдорлик бир-бирига дахлдор бўлган мавжудотлар ўртасидаги алоқани таъминлайди. “Дахлдорликнинг моҳияти,- деб ёзади Л. Леви-Брюль,- шундан иборатки, унда мавжуд бўлган ҳар қандай иккилик йўқолади, зиддият силлиқланади ҳамда қарама-қаршилик тамойилига қарамасдан, субъект бир вақтда ҳам субъектнинг ўзи, ҳам унга дахлдор бўлган мавжудот бўлиб қолади” [3.318-319].

Демак, ибтидоий тафаккурда мантиқдан аввалги фикр юритиш тури ва мантиқ, иррационаллик ва рационаллик, қарама-қаршилик қонуни ва партиципация (дахлдорлик) қонуни бир вақтда мавжуд бўлади. Ибтидоий жамоанинг мантиқдан аввалги тафаккури ривожланиш жараёнида мантиқий тафаккур билан алмашиб боради. Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, инсонлар онгида ибтидоий одамларга хос бўлган фикр юритиш тарзи бутунлай йўқ бўлиб кетмайди. “...Бизнинг ақлий фаолиятимиз бир вақтнинг ўзида ҳам рационал, ҳам иррационалдир. Жамиятимизда

мантиқдан аввалги ва мантиқий тафаккурлар элементлари бир вақтда мавжуд” [3.320].

Л.Леви-Брюль жамоавий тасаввурлар таркибига урф-одатлар, тил ва шу билан бирга эътиқодни ҳам киритади. Жамоавий тасаввурлар, ўзининг қуйидаги хислатларига кўра, диний институтлар асосини ташкил этади: улар императив, қатъий буйруқ тарздаги характерга эга; авлоддан авлодга узатилади; алоҳида шахсларга зўрлаб ўтказилиши мумкин ва ўз объектларига нисбатан ҳурмат, қўрқинч, сажда қилиш туйғуларини уйғотади; алоҳида шахсга боғлиқ бўлмайди; улар тафаккур, интеллектуал ишлов бериш маҳсулоти эмас, бу тасаввурларда образлар ҳис-туйғулардан ажратилмаган, эмоционал элементлар билан кўшилган бўлади.

Маданий (цивилизациялашган) жамиятларда тафаккур эътиқод объектини рационал-мантиқий тарзда таҳлил қилишга қодир, шу билан бирга, мазкур объект жамоавий тасаввурлар кўринишида ҳам намоён бўлади: ҳозирги замонда ҳам инсонлар ибодат давомида ўзини йўқотиб қўйиш (экстаз) ҳолатига кирганда, субъект ва объект қўшилиб кетади. Л. Леви-Брюль мисол тариқасида шундай дейди: “Масалан, “Худо” тушунчасининг мантиқий тафаккурда кўрилиши ва тадқиқ этилиши ҳамда унинг жамоавий тасаввурларда берилиши, бир объектни кўриб чиқиш учун етарли бўлади. Фикр юритувчи субъект Худони рационал билиш жараёнида у билан бирлашгандай бўлади ва шу билан бир вақтда ўзини ундан ажратади. Мантиқий интизомга, тартибга бўйсуниш зарурияти, қарама-қаршиликларда намоён бўлувчи, инсон ва Худо орасидаги патрициапацияларга (дахлдорликка) қарши туради. Шундай қилиб, Худони билиш ҳеч қандай билим бермайди. Ҳақиқатдан ҳам ўзини ўз Худоси билан боғланган деб ҳис қилувчи диндорнинг мазкур рационал билишда қандай эҳтиёжи бор? Ўз моҳиятининг илоҳий моҳиятга дахлдорлигини англаши диндорга шундай ишонч ҳиссини берадики, унга нисбатан мантиқий ишончлилик қандайдир туссиз, хира ва бефарқ бир нарса бўлиб қолади” [3.319]. Л. Леви-Брюль қуйидагича башорат қилади: мантиқий тафаккур ҳеч қачон мантиқдан аввалги тафаккурнинг универсал давомчиси булолмайди; дахлдорликни қизғин ифодаловчи ва ҳис этувчи жамоавий тасаввурлар ҳар доим сақланиб қолади, бу тасаввурларда мантиқий қарама-қаршиликни ҳам, жисмоний ноиложликни ҳам аниқлаб бўлмайди [3.318].

Л. Леви-Брюльнинг хулосалари инглиз этнографи Б. Малиновскийнинг хулосалари билан ҳамоҳанг. Б. Малиновский динни маданиятнинг умумий ҳодисаси сифатида тушунади ва уни сеҳргарлик (магия) ҳамда фан билан мутаносиблигини таҳлил қилади. Фан мавжудлик, воқеликни рационал ўзлаштиришдир. Инсоният маданияти ривожланишининг барча босқичларида оламга нисбатан рационал муносабат мавжуд бўлган. Ов қилиш учун меҳнат қуролларини ясаш, ҳамкорликда фаолият кўрсатиш учун уюшмалар, жамоалар ташкил қилиш, қишлоқ хўжалик ишларини ташкил этиш каби ҳаракатлар билимлар асосида амалга оширилган. Билим ва техника билан қуролланган фан инсонни қуршаб турган оламга “ақлий мурожаатини” ифодалайди, у инсоннинг кундалик ҳаётини белгилаб, аниқлаб

беради. Фан билан бир қаторда маънавий, “сакрал” соҳа мавжуд бўлиб, уни дин ва сеҳргарлик ташкил қилади. Сеҳргарликка (магия) “сеҳрли” ҳаракатлар, таомиллар воситасида муваффақиятга эришиш имкониятига ишониш деб таъриф бериш мумкин. Инсон ўз фаолияти жараёнида мақсадга эришиш учун рационал усул ва йўллар етарли бўлмаган ҳолатларда сеҳргарликдан фойдаланади. Бундай вазиятда инсон психикаси қаттиқ ҳаяжон, жазава (аффект) ҳолатига тушиб қолади. Б. Малиновскийнинг таъкидлашича, бундай ҳодиса ҳам қолоқ (ибтидоий), ҳам цивилизациялашган жамиятларда учрайди. Мақсадга эришишга йўналган рационал ҳаракат бефойда бўлиб қолган вазиятда, инсон “сеҳрлаш” билан боғлиқ ҳаракатларга мурожаат қилади. Бундай ҳаракат натижасида эмоционал аҳволнинг танглиги пасаяди, руҳий мувозанат тикланади. Бундай ҳаракатлар ташқи мақсадга эришишига олиб келмаса-да, лекин ички руҳий мувозанатни тиклашда яхши натижалар беради. Сеҳргарликда ҳар бир ҳаракатнинг мақсади аниқ белгиланган ва чекланган, диний таомил ва маросимлар ўзгача ташкил этилган бўлади. Кундалик ҳаётда содир бўладиган муваффақиятсизликларнинг динга алоқаси йўқ, чунки дин инсон борлиғининг фундаментал муаммоларини ҳал қилиш билан банд. “Ўзининг догматик маданиятига кўра, дин ҳар доим ўзини инсоннинг коинотдаги ўрнини белгиловчи, унинг келиб чиқишини тушунтирувчи ва муайян мақсад сари йўналтирувчи, диний таълимот тизими сифатида тавсия қилиб келган. Оддий индивиднинг динга амалий (прагматик) эҳтиёжи бор, чунки у ўлим, бахтсизлик ва тақдирнинг эсанкиратиб, бўғиб қўядиган хавфини олдиндан ҳис қилишга бардош бериши, енгиши керак” [4.191]. Дин инсон ҳаётида ҳеч қачон ортиқча бўлиб қолмайди, чунки юқорида қайд этилган муаммоларнинг ечими йўқ. Б. Малиновскийнинг фикрига кўра, фан, сеҳргарлик ва дин маданиятнинг турли ҳодисалари (феномен) бўлишига қарамасдан, бир-бирини тўлдириб туради, маданиятнинг умумий вазифаларини бажаришда турлича, лекин бир-бирини тўлдирувчи фаолият кўрсатади.

Юқорида кўриб чиқилган динни ўрганишдаги илмий ёндашувлар барча диний таълимотларни тадқиқ этишда ҳисобга олиниши, шунингдек ушбу жараёнда ҳозирги фанда мавжуд бўлган замонавий ёндашувлардан фойдаланиш катта аҳамият касб этади ва умумжаҳон, миллий диний таълимотларни ҳар томонлама ўрганишга ёрдам беради ва уларга турли “ракурс”лардан назар ташлаб, аниқланмаган, очилмаган, яширин маъно-мазмунларини кашф этишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Основы религиоведения / Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков, |М. П. Новиков|, и др.; Под ред. И. Н. Яблокова.- М.: Высш. шк., 1994.- Б.20.

2. Weber Max. Jesammelte Aufsatze zur Religkmsoziologie. - Tubingen, 1920. Bd. 1. S. 86.

3. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление.- М., 1930.- Б. 318-319.

4. Malinowski B. Eine wissenschaftliche Theorie der Kultur und andere Aufsatze. TB - 1975. S. 191.

5. Г.Махмудова. Авестанинг фалсафий моҳияти. Тошкент, “NOSHIR”, 2015.